The Evolution of Entrepreneurship in India: A Historical Perspective

Mr. Kale Sunny S.
Assistant Professor
Department of Commerce
Vivekanand College, Kolhapur
(An Empowered Autonomous Institute)

Abstract

Entrepreneurship in India has significantly transformed over the years, shifting from traditional family-operated businesses to vibrant, technology-driven startups. This paper delves into the historical journey of entrepreneurship in India, highlighting crucial policy changes, economic transitions, and new trends. It also looks at how liberalization, globalization, and digitalization have shaped entrepreneurial activities. Employing a descriptive research approach, this study offers insights into government initiatives as well as the challenges faced by entrepreneurs in India. While entrepreneurship is undoubtedly on the rise, lingering issues such as regulatory challenges and access to funding call for further reforms. The paper concludes with suggestions to cultivate a more robust entrepreneurial ecosystem in India.

Keywords: Entrepreneurship, Economic Liberalization, Startups, Digitalization, Indian Economy, Business Growth

Introduction

Entrepreneurship has always been a vital component of India's economic journey, evolving through various phases—from ancient trade routes to the digital enterprises we see today. Historically, India has been recognized for its business prowess, especially with traditional family-owned enterprises standing tall in the economic landscape. The roots of entrepreneurship in India trace back to its rich cultural and economic heritage, where trading communities such as the Marwaris, Chettiars, and Parsis played essential roles in commercial activities.Early entrepreneurial activities primarily revolved around agriculture, handicrafts, and local trade. However, with the onset of colonial rule, traditional business systems faced disruption as British policies encouraged imports over local industries. Against this backdrop, Indian entrepreneurs adapted ingeniously, establishing successful enterprises like textile mills and banking institutions.A notable shift occurred post-independence when India embraced a socialist economic model that prioritized state-led industrialization. Although this approach aimed for self-sufficiency, it imposed many restrictions on private enterprises, leading to a heavily regulated economy. The groundbreaking economic liberalization in 1991 marked a turning point, dismantling the License Raj and setting the stage for a thriving private sector.

Objectives of the Study

1. To explore the historical development of entrepreneurship in India.
2. To offer recommendations for enhancing India's entrepreneurial ecosystem.

Research Methodology

This study utilizes a descriptive research framework and draws upon secondary data sources, including academic journals, government reports, and historical records. The structure of the study is organized into different phases of entrepreneurship in India, emphasizing major transitions and their implications.

Historical Evolution of Entrepreneurship in India

1. **Pre-Colonial Era: Traditional Business Practices** India has a rich history of trade and commerce, with ancient merchants engaged in various domestic and international exchanges. The caste-based occupation system shaped business activities, with certain communities, such as Marwaris and Gujaratis, leading in commerce. Agricultural economies coexisted alongside trade-centric businesses, nourishing local and regional economies.
2. **Colonial Period: Impact of British Rule** British policies curtailed indigenous industries, fostering economic dependency on imports. Traditional sectors, like textiles, suffered under exploitative economic policies. Nevertheless, Indian entrepreneurs established businesses in sectors such as banking, jute, and cotton mills, with notable examples like the Tata and Birla groups emerging during this time.
3. **Post-Independence Era (1947–1990): State-Led Industrialization** Following independence, the government adopted a socialist model that emphasized public sector enterprises. Licensing and regulatory policies restricted private entrepreneurship, which contributed to a controlled economy. Despite these limitations, some business families managed to expand their ventures, with Reliance Industries being founded during this period.
4. **Economic Liberalization (1991–2000): Emergence of Private Enterprises** The economic reforms of 1991 dismantled the License Raj, reducing bureaucratic red tape and promoting foreign investment. This era of privatization and globalization saw sectors such as IT, telecommunications, and finance flourish. Entrepreneurs like Narayana Murthy (Infosys) and Sunil Bharti Mittal (Airtel) rose to prominence.
5. **The 21st Century: Digital Revolution and Startup Boom** The startup ecosystem has flourished, bolstered by venture capital and angel investors. Government initiatives like Startup India, Make in India, and Digital India have significantly encouraged entrepreneurship. The boom of fintech, e-commerce, and AI-driven businesses has fundamentally transformed the entrepreneurial landscape.

Findings

1. **Policy Shifts Have Been Key Drivers**: Economic liberalization has been a pivotal force in nurturing entrepreneurship, with reduced regulations spurring increased business activity.
2. **Technological Advancements Have Accelerated Growth**: The digital transformation has enabled startups to scale quickly, particularly in sectors like fintech, e-commerce, and software as a service (SaaS).
3. **Government Support Has Improved but Challenges Remain**: Initiatives like Startup India have fostered a supportive environment, yet bureaucratic hurdles still exist.
4. **Access to Finance Remains a Challenge**: Even with an increase in venture capital funding, many entrepreneurs find it difficult to secure initial capital, especially in rural and semi-urban areas.
5. **Globalization Has Opened New Avenues**: Indian entrepreneurs now face global competition, with many startups achieving unicorn status.

Suggestions

1. **Simplifying Regulatory Procedures**: Streamlining the processes for business registration, taxation, and compliance can encourage more startups.
2. **Enhancing Financial Accessibility**: Strengthening funding mechanisms like venture capital, bank loans, and crowdfunding for small entrepreneurs can provide much-needed support.
3. **Encouraging Entrepreneurship Education**: Incorporating entrepreneurship training into academic curricula can cultivate a startup mindset among students.
4. **Promoting Rural Entrepreneurship**: Expanding support for micro, small, and medium enterprises (MSMEs) in rural areas is essential for creating employment and stimulating economic growth beyond urban centers.
5. **Strengthening Digital Infrastructure**: Continued investment in technology and internet connectivity is necessary to support the growth of digital businesses.

Conclusion

The journey of entrepreneurship in India illustrates a dynamic evolution through diverse economic and policy changes, transitioning from traditional business models to vibrant startup ecosystems. The turning point of 1991 allowed private enterprises to flourish, and the ongoing digital revolution has further accelerated this growth. Although government initiatives have played a crucial role in this transformation, challenges such as regulatory complexities and access to finance still need addressing. Tackling these issues is vital for the sustained entrepreneurial momentum in India and for cultivating an innovation-driven ecosystem that can position India as a global leader in entrepreneurship.

References

Ahluwalia, M. S. (2016). *Economic Policies in India: The Road to Liberalization.* Oxford University Press.

Basu, K. (2017). *Colonial Policies and the Indian Economy.* Cambridge University Press.

Chand, P. (2021). *Indian Business History: The Role of Entrepreneurship.* Routledge.

Das, G. (2018). *India Unbound: The Economic Rise of a Billion People.* Penguin.

Ghosh, R. (2023). *Government Initiatives for Indian Startups.* Sage Publications.

Joshi, V. (2017). *India's Long Road: The Search for Prosperity.* Oxford University Press.

Kumar, A. (2018). *Traditional Entrepreneurship in India.* Springer.

Mehta, R. (2021). *The Rise of Indian Entrepreneurs.* McGraw Hill.

Mukherjee, D. (2020). *State and Private Enterprises in India.* Pearson.

Rao, S., & Desai, K. (2022). *Startup Ecosystem in India: Challenges and Prospects.* Emerald Publishing.

Growth of UPI Services in India

Dr. Bhasme Ashish A.
Assistant Professor,
Department of Economics,
Night College of Arts and Commerce, Kolhapur.
ashish.bhasme@gmail.com

Abstract:

UPI changed the way people handle money by offering a simple, fast, and secure way to make payments between individuals (P2P) and to businesses (P2M). Its user-friendly nature made it popular across the country, even among small shop owners, and has played a big role in expanding financial inclusion—a key goal of India's Viksit Bharat 2047 vision.

This research paper explores how UPI has grown over the years and its impact on improving financial access. Using secondary data, the study tracks trends in the number and value of UPI transactions from 2016 to 2024. While UPI has many benefits, the paper also highlights challenges like digital fraud and the need for better user awareness to ensure safe usage of digital payment platforms.

Keywords_ Unified Payment Interface (UPI), Digital Payment, Financial Inclusion, Digital Payment System.

Introduction:

The Indian banking sector has witnessed structural changes over the decades. Due to the growth in Information and Communication Technology (ICT), this sector is shifting toward a paperless banking system. People are now giving more preference to digital or cashless transactions. This transformation is one of the key drivers of the development of the Indian economy. NPCI and RBI launched Unified Payment Interface (UPI) in 2016, while in the same year government of India announced demonetization of Rs. 500 and Rs. 1000 currency notes. That time due to a lack of availability of cash, some people shifted towards UPI or digital banking. Other hand in covid-19 pandemic situation, people are following social distancing and touch or contact less transactions so, this boosted the use and adoption of UPI by the many people of India.

Over the past few years, easy access to the internet and adaptations of smartphones has led to a significant spike in UPI transactions. With these, digital payments provide many advantages like it is affordable, 24/7 access, user friendly process and don't require advanced technical knowledge and so on. Nowadays digital payment is not only useful for receiving and sending money but also it offers many other facilities like booking a gas cylinder, rechange of services, etc. Even small businessmen are using QR codes (UPI) for receiving money, which is automatically deposited in their bank accounts. Vulnerable part of society, which was away from the financial sector, is now connecting through the digital/ UPI payment system. This is helping to achieve one of the objectives of Viksit Bharat 2047, which it financial inclusion.

Objective of the Study:

1. To study the growth rate of the volume of UPI transactions
2. To study the growth rate of value of UPI transactions

3. To study the P2P and P2M transactions

Research Methodology:

This research study is descriptive and based on secondary data. This data is collected through different sources like various websites, books, research papers, etc. Statistical tools are used to analyse the numerical data.

Data Analysis and Interpretation:

In this part researcher has analysed numerical data and tried to explain the growth of UPI/digital payments in India. Initially through the following table growth in volume and value has been explained.

Table No. 1: UPI/Digital Transactions in India

Year	Volume (Mn)	SAGR	Value (Cr.)	SAGR
Dec 2016	1.99	**-**	707.93	**-**
Dec 2017	145.64	**7218.6**	13174.24	**1761.0**
Dec 2018	620.17	**325.8**	102594.82	**678.8**
Dec 2019	1308.4	**111.0**	202520.76	**97.4**
Dec 2020	2234.16	**70.8**	416176.21	**105.5**
Dec 2021	4566.3	**104.4**	826848.22	**98.7**
Dec 2022	7829.49	**71.5**	1282055.01	**55.1**
Dec 2023	12020.23	**53.5**	1822949.42	**42.2**
Dec 2024	16730.01	**39.2**	2324699.91	**27.5**

Source: https://www.npci.org.in

In the above table no. 1, data of UPI/digital transactions from 2016 to 2024 has been given. Data of NPCI says in April 2016 there only 21 banks and up to December 2026 this number reached at 35. While end of the 2024 there are total 641 banks participating in UPI services.

It can be observed that, both volume and value are showing an increasing trend but by a decreasing rate. In December 2024, the volume (number of transactions) reached 16730 million. Another side value reached more than 23 lakh crores.

Now, in the following table, the researcher tried to show the P2P and P2M transactions from the year 2022 to 2024.

Table No. 2: Peer to Peer (P2P) and Peer to Merchant (P2M) Transactions

Year	P2P		P2M	
	Volume	Value	Volume	Value
2022	46.01%	77.36%	53.99%	22.64%
2023	39.56%	73.93%	60.44%	26.07%
2024	38%	73.00%	62%	27%

Source: https://www.npci.org.in

Total value and volume have increased over the years which means P2P and P2M transactions also increased. Table no. 2 explains the Peer to Peer (P2P) and Peer to Marchant (P2M) transactions. If we compare

the percentage of volume-wise then, P2M transactions are more than P2P but if we compare value-wise then, percentage of P2P transactions are very bigger than P2M.

Table no. 3: Key UPI Platforms

2022	2023	2024
PhonePe	PhonePe	PhonePe
Google Pay	Google Pay	Google Pay
Paytm	Paytm	Paytm

Source: https://www.npci.org.in

Here in table no. 3 tried to explain to the key UPI platforms are top three UPI platforms that are preferred by the customers for the transactions. PhonePe is the most preferred app by people over Google Pay or Paytm (or any other app). From 2022 to 2024 those three platforms are on top positions. While at 4th position, cred and navi are competing.

Conclusion:

The above analysis and interpretation show that digital payments are easier to use and more affordable to businesses as well as customers. One of the reports of the European Payment Council (EPC), currently in India over 30 million active UPI users and more than 340 million QR codes are being used by different merchants. More people are now using the digital payment system and availing the benefits of it. This helps to increase the financial inclusion.

The dark side of this digital or UPI transactions is scammers ready to steal your data and misuse it. Many people face this problem and this is happening because users are not fully aware of how to use UPI apps safely. To help with this, the Reserve Bank of India (RBI) is working to spread awareness and share safety tips. It is important that customers follow these guidelines to safely enjoy the benefits of digital payments.

References:

1. Bharati V. Pathak, 2014, Indian Financial System, Pearson Publication House, Delhi.
2. M. U. Khan, 2019, Financial Services, McGrew Publications, ISBN- 109353167329.
3. Vasant More, 2023, The Rise of UPI: Transforming Payment In India, Jidnyasa Digital Publication.
4. Revolutionizing Finance: A Comprehensive Case Study of Unified Payment Interface (UPI), 2023, MMR Bi-Annual Journal, Vol. 1(2).
5. www.npci.org.in
6. www.rbi.org.in
7. www.researchgate.in
8. www.pib.gov.in
9. www.msnim.edu.in

Problems of Disabilities

Dr. Koli Santosh Raghunath
Assistance Professor,
Vivekanand College Kolhapur.
Email Id- kolisantoshr@gmail.com

Abstract

India is a developing country. Therefore, the problem of employment always arises in our country. Unemployment is a social phenomenon. It is found in every country. In a country where ordinary citizens have to struggle for employment, it is very difficult for a disabled person to find employment. People with disabilities face many difficulties in their daily activities and daily activities due to their physical weakness. They have to make many compromises in their daily life. A disabled person needs more effort than a normal person to do something. So, he has to face many problems while getting a job. The most important problem is society's attitude. You can see the attitude in the society that you can't do this job. Society has always worked to demoralize the disabled instead of encouraging them. As a result, almost 95 percent of disabled people in India today are unemployed. Their hands have no work to do. They depend on others. Changing the name to 'Divyang' instead of disabled will not solve the living problems of the disabled. Democracy in India can be said to be for the disabled only if the government takes some strong steps regarding the participation and representation of the disabled.

Introduction

It is difficult to get accurate information on how many disabled people there are in the world right now, but it is even more difficult to get information about how their daily lives are going. All the disabled in the world today face almost the same situation. Disabilities found in European countries also have to face many problems in society in the world. These mainly include their education, travel and most importantly employment. In a developing country like India, this situation is very serious. In India, disabled people have to depend on others for many of their daily activities. So we get to see the talk of making them independent only on paper. Lack of equal opportunity is also seen in employment. As per the Act, the posts for disabled persons, the process of allocating them to the right person in time, the right infrastructure at the place must be accessible to the person with disabilities. The problems of women with disabilities are more serious and more neglected. Their physical hygiene, safety are challenging for them. Their share in household chores is also felt. Often, they are dependent on someone and this 'someone' takes advantage of their weakness, constraint. Disabled women cannot even read such forms publicly. As women do not get proper support and support, only home becomes their world.

U.N. According to the statistics of India almost 95% of disabled people are unemployed. Although there is a provision of equal opportunity for all in the constitution, it is seen to be lacking in all areas regarding the disabled. A disabled person faces many problems while getting education. At the same time, they face many

problems while getting employment. First of all, they face difficulties in doing hard work and since the number of office workers in India is very low, disabled people do not get employment. If he gets employment on his merits, he faces the problem of commuting to the workplace. It is not easy to travel by public transports like bus, trains. Private vehicles are not affordable. Then there are difficulties in going to the building at the workplace. If the building is big and there is no facility of ramp or lift, it is impossible to go. Even if you seek help from someone, it is difficult to get it every day. A person with a disability cannot use his full potential unless the place of work and accommodation are suitable for him. People with disabilities are treated less sympathetically in the workplace. Private companies consider them a burden. They face difficulties in doing routine work. The government has implemented a loan scheme through the financial corporation so that the disabled can do business and stand on their own feet. Corers of rupees were given but the loan was allotted to some just for show without checking that which business is suitable for them and which business they have the ability to do.

Changing the name to 'Divyang' instead of disabled will not solve the living problems of the disabled. Democracy in India can be said to be for the disabled only if the government takes some strong steps regarding the participation and representation of the disabled.

➢ **Objective**

1. To know the employment issues of disabled people.
2. To know the problems faced by the disabled in the workplace.
3. To know the problems faced by disabled people in business.

➢ **Sources of data Collection**

Secondary source of data has been used for this research paper.

- **Employment issues**

India is a developing country. Therefore, the problem of employment always arises in our country. Unemployment is a social phenomenon. It is found in every country. In a country where ordinary citizens have to struggle for employment, it is very difficult for a disabled person to find employment. People with disabilities face many difficulties in their daily activities and daily activities due to their physical weakness. They have to make many compromises in their daily life. A disabled person needs more effort than a normal person to do something. So he has to face many problems while getting a job. The most important problem is society's attitude. You can see the attitude in the society that you can't do this job. Society has always worked to demoralize the disabled instead of encouraging them. As a result, almost 95 percent of disabled people in India today are unemployed. Their hands have no work to do. They depend on others.

Reservation is given in jobs for the disabled in our country. Although it benefits some people, the number of government jobs is very less and the numbers of reserved seats in them are very few. Today in our country private jobs are more in number than government jobs. But to get them you need to have special skills. A large

number of physically demanding jobs are available in private companies. For that, it is necessary to get skilled education. For that, it is necessary to have a strong body. But our education system is not advanced enough for disabled people to get such education. So this employment is not available for disabled person. Today, many disabled people cannot even earn a living due to lack of education and training. A disabled person also has a sense of belonging towards family members. It is natural for him to think that we should keep our parents happy, fulfill their dreams, for that we should work in some big position, because of us our family should have respect in the society. He strives to fulfill these dreams, but often his physical strength is insufficient, weakness comes in the way of fulfilling his dreams. As a result of that, as the age increases, they do not get a job, so their confidence starts to decrease and they become depressed. They rely on addiction to get out of it. They consume alcohol and drugs and do physical harm. No training due to lack of proper education. No skilled training, no job, and no job, no marriage, no family. Their life gets stuck in this vision cycle and ends.

- **Travel problems**

One of the most challenging aspects for a disabled person is travel. Blind, disabled people find it very difficult to move from one place to another, to find new places, to find an address, to adapt to traffic. Often, if there is no one to help them, they have to face many difficulties. When going to a new place, they have a kind of fear in their mind. Often the external conditions like buildings, roads are not favorable for them. These problems in currency take away their freedom and freedom to a large extent.

A disabled person faces many difficulties while getting a job. Even if one gets a job, his problems do not end there. Is there accommodation facility at the place of work and if not, he has to struggle daily to travel from home to work place. If he is going to travel by public transport, he has to take the help of his family to reach stand. He has to face numerous difficulties every day like reaching the bus or railway platform, commuting between buses, locales etc. Even though there is provision of a separate compartment for the disabled in the premises, there is a problem as the overall environment is not disabled friendly. Private vehicles are not affordable. After reaching the workplace, if there is no ramp or lift, there are many difficulties in reaching the office. T is not always obtained even if one helps it. Often a brave person helps a disabled person, but in doing so, 'You depend on us.' You cannot survive without our help. We are doing a great job or favor by helping you. You are helpless. This is the worst. So often his mind is occupied with the feeling that he is dependent, helpless, that he cannot do anything in his life by himself, he may go into depression. He feels ashamed to live like this. Sometimes such a time comes in the life of every disabled person. Government and society seem to have largely ignored the travel needs of people with disabilities.

- **Difficulties in business**

Starting a business requires money, business knowledge and proper training. But it is difficult for a disabled person to fulfill all these things. They need someone's help to start a business. So while starting a business a disabled person has to face many problems. In 2016, the 'Disabled Persons Rights Act' has been framed. In this, it is guaranteed to provide education, training and self-employment to persons with disabilities. After that, in 2021, 'Divyang Karj Yojana', 'Divyang Rozgar Yojana 2021', 'Grampanchayat Apang Yojana 2021', 'Apang

Gharkul Yojana', Information about all these schemes is available online, but it is important to see how many people have benefited from it. Unfortunately, information about the beneficiaries of all these schemes is not available anywhere.

Plans made to provide self-employment to disabled persons are found to remain in the papers. These schemes do not reach the real beneficiaries. Some agents and officials take up these schemes using the name of the disabled and pay the person a small amount and take the rest themselves. As a result of this, even today you do not see a single disabled entrepreneur.

Some of the disability issues we see today are just the tip of the iceberg. There are many problems of disabled people, which cannot be said or explained properly. But they impact the lives of people with disabilities every day. The most important solution that we can take to address these problems faced by the disabled is to create mass awareness in the society.

➢ Conclusion

1. In India, it is very difficult for a disabled person to find suitable employment. As a result, almost 95 percent of disabled people in India today are unemployed.
2. Reservation is given in jobs for the disabled in our country. Although it benefits some people, the number of government jobs is very less and the numbers of reserved seats in them are very few.
3. Today, many disabled people cannot even earn a living due to lack of education and training.
4. A disabled person has to struggle every day to go to work place. Government and society seem to have largely ignored the travel needs of people with disabilities.
5. Starting a business requires money, business knowledge and proper training. But it is difficult for a disabled person to fulfill all these things.
6. Plans made to provide self-employment to disabled persons are found to remain in the papers. These schemes do not reach the real beneficiaries.
7. The most important solution that we can take to address these problems faced by the disabled is to create mass awareness in the society.

➢ Reference

1. Dr. Chavan Sujata (2019), Hirkani, esahity pratishthan.
2. https://www.aksharnama.com/client/article_detail/5859
3. https://maharashtratimes.com/maharashtra/mumbai-news/struggle-for-privilage-of-handicapped-commuters/articleshow/61716053.cms
4. Ganesh Bhandari, 7 june 2018, ‘Apanganchya Samasya’, daily Janprakshobh, page- 4.
5. http://ir.unishivaji.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/1765/5/05_Chapter%201.pdf

A Study on Problems faced by Youth after watch the advertisement on Television

Dr. Dabade Umesh D.,
Assistant Professor,
Vivekanand College, Kolhapur
(Empowered Autonomous)
Email- umeshd001@gmail.com

Abstract

The India has one of biggest market in the world, with a population of over 130 crore. Marketing is a process of transfer the products and services from Manufacturing place to consumer place. The marketing mix means set of four controllable variables which include product, price, place and promotion. Marketer achieve objective through appropriate combination of 4 Ps of marketing mix. In marketing mix promotion variable play important role for achieving the business objectives. The advertisement play important role in promote the products and services. An media of advertising is known as channel of communication its include various channels of communication like print media, direct mail advertising, outdoor advertising, electronic media, point of purchase advertisement etc. which can transmitted information about products and services through advertisement to consumer. It is necessary to identify the problems faced by youth after watch the television advertisement. Conducted present study on Problems faced by Youth from Kolhapur districts after watch the advertisement on Television.

Keywords*- Advertisement, Promotion Mix, youth, Television.*

---

1. **Introduction-** Marketing process includes various market activities for transferring the products and services from manufacturer place to consumer place. Marketing is a set of activities direct flow of the goods and services from manufacturer place to consumer place. The set of activities include product design, product quality, brand name, trademark, packaging, after sales services, profit expectation, cost coverage, pricing, distribution channels and sales promotion tools and techniques. The combination of activities methods or device is known as marketing mix. The marketing mix means set of four controllable variables which include product, price, place and promotion. Marketer achieve objective through appropriate combination of 4 Ps of marketing mix. In marketing mix promotion variable play important role for achiving the business objectives. Promotion mix is the persuasive communication about the goods and services by offered to the prospects. The promotion mix includes four elopements such as advertising, personal selling, sales promotion, publicity, public relation, publicity and demonstration used in promotion.

2. **Introduction of Advertisement-** Advertisement is a paid form of mass public communication and it

can be traced to an identified sponsor. Now day advertising plays an important role in creating awareness and persuades the behavior of consumer. . Advertising is printed, oral, written and illustrated art of selling product or services. An media of advertising is known as channel of communication its include various channels of communication like print media, direct mail advertising, outdoor advertising, electronic media, point of purchase advertisement etc.

3. **Objective of the study -**The main objective of this study is to Problems faced by Youth after watch the advertisement on Television.

4. **Research Methodology**

4.1. Data Collection - The researcher has collected primary data regarding the study through the detailed questionnaire from talukawise youth in Kolhapur district.

4.2. Adequacy of Sample Size-

As per census survey 2011 total population of rural area is 26,45,992 and urban area population is 12,30,009. Population of youth (Age between 15 to 34 years) of Kolhapur district is 13, 32,687 out of this rural youth population is 8,85,630.

Yamane (1967) suggested formula for calculating the sample size from a finite population when population is known; the Yamane formula for determining the sample size is given by:

$$\boldsymbol{n} = \frac{\mathbf{N}}{\mathbf{1} + (\mathbf{Ne\hat{}2})}$$

$$n = \frac{885630}{1 + 885630 * (0.05)^2}$$

n = 400

4.3. Sampling frame and sampling method-

Researcher has adopted stratified sampling and convenience sampling technique for select the sample size. Kolhapur district is divided into 12 talukas so stratified sampling method is used and each taluka is considered as strata. The Convenience sampling method is used because the researcher reached out to the respondents and asked to participate in the study; those who wished the participated in the process were taken in to account.

5. **Data analysis and Interpretation -** The present research paper focus on the Problems faced by Youth after watch the advertisement on Television. It is necessary to understand the problems faced by respondents at the time watch advertisement on television. These problems are useful give proper suggestions to rural youth as well as advertisement agencies for improve the performance of advertisement.

Table

Problems of Television Advertisement

Sr. No.	**Problems**	**Yes**	**No.**	**Total**
1	Duration of advertisements is more	69 (17.25)	331 (82.75)	400 (100)
2	Lack of regional and simple languages	64 (16)	336 (84)	400 (100)
3	Continuously repetition during the programme	47 (11.75)	353 (88.25)	400 (100)
4	Create misunderstanding in religious thing in our society.	46 (11.5)	354 (88.5)	400 (100)
5	Motive to consumers for buying unnecessary products.	47 (11.75)	353 (88.25)	400 (100)
6	Show only brighter side of products	42 (10.5)	358 (89.5)	400 (100)
7	Presentation is very flamboyant.	58 (14.5)	342 (85.5)	400 (100)
8	Sexual contents are uncomfortable	37 (9.25)	363 (90.75)	400 (100)
9	Products and services are not available as per advertise.	25 (6.25)	375 (93.75)	400 (100)
10	Advertisement agencies not identify viewer’s response	28 (7)	372 (93)	400 (100)
11	Show incomplete advertisements.	54 (13.5)	346 (86.5)	400 (100)
12	Doubts regarding authenticity of the advertisements.	39 (9.75)	361 (90.25)	400 (100)
13	Create negative image about competitive products/services	54 (13.5)	346 (86.5)	400 (100)
14	Aggressive speech	35 (8.75)	365 (91.25)	400 (100)
15	Unethical advertisements	75 (18.75)	325 (81.25)	400 (100)
	Average Mean	12	88	100

(Source: Compiled by Researcher)

1. The 69 (i.e. 17.25%) respondents are faced problem related to more duration of television advertisement. It is found that if duration of advertisement is more than one minute respondents are ignore the advertisement and they switch over the channels. It is also reveals that the majority advertisement duration is less than 1 minute so 82.75% respondents have no problem regarding duration of the advertisement.
2. The 64 (16%) youth respondents have face problem related to advertisement language. It is reveals that the most of the advertisements are shown on television are in Hindi as well as English. If the advertisement is in regional as well as in simple language then youth are watch advertisement continually otherwise they avoid. It is also found that the majority respondents have educated and its impact they are watch the advertisements shown in Hindi or English language so there is 336 respondents have no problem regarding to language of advertisement.
3. The table 4.32.3 repetition of the advertisement in the programme this problem faced by 47 (i.e. 11.75%) respondents. It is found that the advertisement agencies and channels are shows some advertisements are continuously repeated. Respondents have required new products and services information available in the market so they want new advertisement. The 88.25% respondents have no problem regarding repetition of the advertisement. The some advertisements are create misunderstanding in religious things in our society this problem faced by 11.5% (i.e. 46) respondents. It
4. It is observed that the some of the advertisements provide product or services information related to the specific religion and advertisement directly indirectly create the misunderstanding related to religion. It is also found that 354 respondents have not support to this problem.
5. The 47 (i.e. 11.75%) respondents have problem regarding advertisement motive to consumer for buy the unnecessary product. It is reveals that the advertisement agencies have use aggressive advertisement tools and technique and persuade the buying behaviour of rural youth regarding to unnecessary product. It is also found that the 353 respondents have no effect of aggressive advertisements on buying behaviour.
6. The some advertisement shows only brighter side of the products and services this problem faced by 42 (i.e.10.50%). It is found that the advertisement agency shows only positive side of the products and services and they hide the negative side of the products and services. It is necessary to show the both side of products and services in advertisement. The respondents can analyze the both side effect of advertisement and they take the buying decision. It is also found that the 89.50% respondents have no problem regarding advertisement show only brighter side of products.
7. The 14.50% (i.e. 58) respondents have face problem related to presentation of advertisement is very flamboyant. It is reveals that advertisement agencies use celebrity and demonstrate the presentation of advertisement is flamboyant for persuade the purchase decision of respondents. Researcher has observed that the youth can easily and quickly attract with flamboyant advertisement and if they use celebrity in advertisement. It is also observed that the 342 respondents have no problem regarding use of

celebrity and flamboyant presentation of the advertisement.

8. The contents of the advertisement are sexual and they are uncomfortable this problem faced by 9.25% (i.e. 37) rural youth respondents. It is found that the youth can uncomfortable feel at the time watch the advertisement with parents when they use sexual contents in advertisement. The age group of youth is dependent so they do the all activities with family, they watch the television with family members and if sexual contents are used in advertisement it is uncomfortable feel. It is also reveals that the 363 respondents have no problem regarding uncomfortable feel at the time watch the advertisement with parents.
9. The 25 % respondents have problem related to advertisement is products and services are not available as per advertise. It is found that the advertisement agencies can give extraordinary information about products and services but advertise product and actual products are different. It was also reveals that the 375 respondents have satisfy with products have available as per advertise product.
10. The 28 (i.e. 7%) respondents give response for advertisement agencies are not identify viewers response. It is found that viewers response is important for promote the products and services but some advertisement agencies are not giving preference for viewer's response. The viewers response is useful for identify the drawbacks of the advertisement, preference of viewers and satisfaction of viewers regarding advertisement. It is also found that the 93% respondents have no problem regarding viewer's response.
11. The 54 (i.e. 13.50%) respondents said the information of the products and services provided through advertisement is incomplete. It is reveals that the some advertisement agencies can provide incomplete information about products and services due to reduce the duration of advertisement. If the information of products and services are incomplete then customer confuse about the buying behaviour. It is also reveals the 346 respondent have satisfied about information provide through advertisement.
12. The doubts regarding to authenticity of the advertisement this problem faced by 39 (i.e. 9.75%) respondents. It is found that the some of the advertisements are shown on television are face so respondents are doubtful regarding advertisement authenticity. It is necessary to show the advertisement of the products and services on authentic channel and show all the details of the products and services. 261 respondents have no problem regarding to authenticity of the advertisement.
13. The 54 (i.e.13.50%) respondents give problem of advertisements can create negative image of the competitive products and services. It is revels that the some advertisements agencies can misguide to the customer regarding competitive product for promote the product and services. It is also observed that the 86.50% respondents have no problem regarding television advertisement create negative image of the competitive products/ services.
14. The aggressive speech of the advertisement this problem faced by 35 (i.e.8.75%) respondents. It is reveals that the advertisement agencies are give aggressive speech for promote the products and services. The aggressive speech which persuade the purchase behaviour of rural youth. It is also found that the 365 respondents have no problem of aggressive speech used in television advertisement.

15. The 75 (i.e. 18.75%) respondents give problem related to advertisement are unethical. It is reveal that the some advertisement agencies are not followed the code of conducts and ethics of the advertisement. The unethical advertisements can be banned by government as well advertisement agencies. The 325 respondents have no doubts regarding the ethics of the advertisement.

6. **Conclusion -**It is reveals that the some advertisement agencies are not followed rules and regulation formulated by government and it is necessary to follow the code of conducts of the advertisements also. The major problems of advertisement related to duration of the advertisement, presentation and use of celebrity, misguiding regarding to competitive products/ services and unethical advertisement. This is open ended question so it considered only those specific problems given by respondents. It is conclude that there is no major problem regarding to television advertisement.

7. **References**

1. Davar R.S (1977): "Modern marketing management" 4th edition, progressive corporation Pvt. Ltd. Bombay madras.1977.
2. Deepak Chawala, Neena Sondhi (2016), "Research Methodology - concept and cases", second edition, Vikas Publishing House Pvt. Ltd. New Delhi 2016.
3. Sherlekar S.A (2010): "Marketing Management" 13th edition, Himalaya publishing house. Mumbai, 2010.
4. Dabade (2023) "A Study on the Impact of Television Advertisement on Rural Youth with Special Reference to Kolhapur District." thesis submitted Shivaji University, Kolhapur under the faculty commerce and Management for the degree of Doctor Of Philosophy.

ताराबाई शिंदे आणि मराठा स्त्रियांची आजची स्थिती

प्रा. जाधव दत्ता
सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग
विवेकानंद कॉलेज ,कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

घोषवारा

स्त्रियांच आयुष्य, त्यांचे प्रश्न ,त्यांचे हक्क, त्यांची कर्तव्य, त्यांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे मुक्ती, त्यासाठी संघर्ष आणि चळवळी या सर्वांच्या मुळाशी एक विलक्षण प्रश्न कुतूहल आहे. ते म्हणजे स्त्रीचं असणं म्हणजे नेमकं काय ? स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते; तिला स्त्री म्हणून आधी घराकडून, नंतर समाजाकडून व तदनंतर व्यवस्थेकडून घडवलं जातं. 'बाईपण' तिच्यावर लादलं जातं. स्वातंत्र्याची कित्येक वर्ष उलटूनही आपण तिला माणूसपणाच्या व्याख्येत बसवायला राजी नाही आहोत.

संज्ञा : बाईपण, स्त्री- मुक्ती, स्त्रीवाद, बहुजन, आरक्षण,राजकीय सामाजिकिकरण,आर्थिक सक्षमीकरण,स्त्री-पुरुष तुलना

प्रस्तावना

कोणतीही व्यक्ती स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते तिला बाई म्हणून घडवलं जातं. फ्रेंच विचारवंत सीमोन द बोहवेअर यांनी आपल्या 'सेकंड सेक्स' या पुस्तकात लिहून ठेवलेले आहे. फ्रेंच स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाल्यानंतरही त्यांनी घरी बसावे आणि मुले जन्माला घालावीत असे धोरण सरकारने जाहीर केले. त्यामुळे अस्वस्थ झालेला बोहवेअर यांनी सेकंड सेक्स लिहिले त्यात प्रथमच पुरुषांनी लिंगभेद कसा रुजवला ही मानसिकता नेमकी काय याचे विश्लेषण केले. पराक्रम, सामर्थ्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता ही पुरुषत्वाची वैशिष्ट्ये ठरवली गेली; तर भावनिकता, परावलंबित्व भित्रेपणा, चंचलपणा, अधीरता, लाजाळूपणा या भावनांना दुर्बल ठरवत त्याला बायकी संबोधण्यात आले. हा भेद कसा लादला गेला हे मांडणारे सेकंड सेक्स हे पुस्तक १९४९ मध्ये प्रसिद्ध झाले होते. आज इतक्या वर्षांनी पुन्हा एकदा त्याच 'बायकीपणाची' चर्चा घडवली जाते आहे.

स्त्रियांनी आधी स्वतःच्या हक्कासाठी लढावे लागते मग पुरुषांचे वर्चस्व जुगारून द्यावे लागते आणि नंतरच स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी कराव्या लागतात. सुदैवाने पाश्चात्य देशाप्रमाणे भारतीय महिलांची हक्कांची लढाई तिची एकटीची नव्हती. भारतीय महिलांच्या हक्कांच्या लढाईत पुरुषांचे स्थान मोठे आहे. मात्र मानसिकता बदलण्याचा संघर्ष अजून संपलेला नाही. त्यामुळे सुरुवातीपासूनच स्त्रीवादी भूमिकांना स्त्रीमुक्ती असे संबोधले गेले. तिच्याविषयी नकारात्मक मत बनवण्यास खतपाणी घातले गेले. स्वतःला हक्कांच्या विषयी सतर्क असलेल्या महिलेचे पुरुषाचे वर्चस्व जुगारून देणारी आक्रस्ताळी बाई असे चित्रण करण्यात आले. सतत बंडाच्या झेंडा उभारणारी स्त्री असे म्हणत तिच्या संघर्षाचे महत्व कमी करण्यात आले. भारत मुख्यतः खेड्यात वसलेला आहे. उरलेला शहरी भाग त्यात झोपडपट्ट्यात राहणारा वर्ग जास्त आहे. दोन्हीकडे कष्टकरी स्त्रिया घराचा आर्थिक भारत उचलतात. स्त्रियांच आयुष्य, त्यांचे प्रश्न ,त्यांचे हक्क, त्यांची कर्तव्य, त्यांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे मुक्ती, त्यासाठी संघर्ष आणि चळवळी या सर्वांच्या मुळाशी एक विलक्षण प्रश्न कुतूहल आहे. ते म्हणजे स्त्रीचं असणं म्हणजे नेमकं काय स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नसते; तिला स्त्री म्हणून आधी घराकडून, नंतर समाजाकडून व तदनंतर व्यवस्थेकडून घडवलं जातं. 'बाईपण' तिच्यावर लादलं जातं. स्वातंत्र्याची कित्येक वर्ष उलटूनही आपण तिला माणूसपणाच्या व्याख्येत बसवायला राजी नाही आहोत. बाई पण तिच्यावर लादलं जातं. स्त्री पुरुष समानता ही फक्त कपडे परिधान करण्या पुरती, बोलण्या-फिरण्यातली नसून; ती समानता स्वतंत्र वैचारिक पातळीवरची अपेक्षित आहे. स्त्रीकडे पूर्वापार एक भोग्य वस्तू, एक करमणूक, कर्तव्य पार पाडणारे यंत्र, मुलं जन्माला घालून आपला वंश टिकवणारे यंत्र अशा दृष्टीने बघितले गेले. स्त्री ही एक माणूस आहे; हे ओरडून सांगण्याची वेळ आली आहे. म्हणून स्त्रीचे हे माणूस पण शास्त्रीय दृष्ट्याही ओरडून सांगण्याची गरज भासत आहे. महाराष्ट्रात मराठा समाजातील ताराबाई शिंदे यांनी सर्वप्रथम स्त्रियांना माणूस होऊन जगण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे असे ठणकावून सांगितले. प्रस्तुत संशोधन हे ताराबाई शिंदे आणि मराठा स्त्रियांच्या आजच्या स्थितीवर भाष्य करते.

उद्दिष्टे

१. मराठा स्त्रियांचे राजकीय समाजिकिकरण अभ्यासणे.

२. मराठा स्त्रियांची आर्थिक साक्षरता अभ्यासणे.

३. मराठा स्त्रियांचे सामाजिक स्थान अभ्यासणे.

४. ताराबाई शिंदे यांचे विचार 'स्त्री पुरुष तुलना' परीप्रेक्षात अभ्यासणे.

ताराबाई शिंदे आणि स्त्री पुरुष तुलना

ताराबाई बापूजी शिंदे (सु, १८४०—१९१०) या प्रख्यात स्त्रीवादी निबंधकारीचा जन्म एका सधन जमीनदार कुटुंबात बुलढाणा येथे झाला. त्यांचे वडील बापूजी हे महसूल खात्यात अव्वल कारकून होते तथापि ते सत्यशोधक समाजाचे निष्ठावान कार्यकर्ते होते. त्यांनी ताराबाईंना सत्यशोधक समाजाच्या विचारसरणीशी पुरस्कृत शिक्षण दिले. त्यांना मराठी, हिंदी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषा चांगल्या अवगत होत्या. योग्य वेळी त्यांचा विवाह झाला. वडिलांनी कन्येसाठी घरजावई केला पण ताराबाईंचे जीवन सुखाचे झाले नाही. सासरच्या गुलामगिरीच्या प्रथा त्यांनी नाकारल्या. त्यांना संतती नव्हती. उत्तर आयुष्यात वैधव्य प्राप्त झाल्यावर त्यांनी जुन्या प्रथेप्रमाणे ' सांदीचे खापर ' होऊन जगण्याचे नाकारले आणि उर्वरित जीवन लेखन-वाचन छंदात व वडिलांना मदत करण्यात व्यतीत केले. १८८२ च्या सुमारास त्यांनी लिहिलेला ' स्त्रीपुरुष-तुलना ' हा निबंध म्हणजे स्त्रीमुक्ती विचारसरणीची एक क्रांतिकारक सुरुवातच होती. या निबंधात त्यांनी स्त्रियांच्या व्यथा-वेदनांना प्रथमच वाचा फोडली पण प्रक्षोभक म्हणून त्यावर टीका झाली. तेव्हा म. फुले यांनी जाहीररीत्या त्याचे समर्थन केले (१८८५). या निबंधात ताराबाईंची बहुश्रुतता, तैलबुद्धी, समतोल विचार व शास्त्रशुद्ध दृष्टिकोण प्रकट होतो. पुरुषांच्या बाहेरख्याली वृत्तीवर परखड टीका करून त्यांनी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला अतिशय कडक शब्दांत वाचा फोडली(धोंगडे अश्विनी,मराठी विश्वकोश).
स्त्री धर्म म्हणजे काय? ताराबाई म्हणतात, 'निरंतर पतीची आज्ञा पाळणे, त्याचे मर्जीप्रमाणे वागणे, त्यानीं लाथा मारिल्या, शिव्या दिल्या, नवरूजी दारू पिऊन, जुवा खेळून, कफलक होऊन, शंख करीत, चोरी करून, कोणाचा प्राण घेऊन, फितूर, चाहाडी, खजिना लुटून, लांच खाऊन जरी घरीं आले; तरी स्त्रियांनी आपले हे कोणी जसे कांहीं कृष्ण महाराजच गौळ्यांचे दहीं दूध चोरून चंद्रावळीला कलंक लावून आलेत; असे समजून परमात्म्यासारखीच यांची मोठ्या हासत मुखाने देवासारखी पूजा करावी, सेवेत हजर रहावें …' (शिंदे ताराबाई,१९८२: ८३).केवळ एवढ्या मतावरून ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांची प्रखरता आणि खोली व संदर्भ मूल्य समजते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी निबंधकाने मुलाखत (४७ प्रश्नावली),निरीक्षण पद्धत आणि ग्रंथालयीन पद्धतीचा वापर केला आहे.

मराठा स्त्रियांची आजची सामाजिक स्थिती

आपले शिक्षण काय आहे ?

कोणत्याही समाजाच्या विकासाचा माफदंड हा शिक्षण असतो. त्या शिक्षणात स्त्री शिक्षणाची काय स्थिति आहे हे महत्वाचे असते.एकूण ४७ प्रतिसादी पैकी १९ पीएच डी धारक, १० पदवीधर आणि १० वी १२ वी प्रत्येकी २ अशी स्थिति आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की मराठा समाजात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या मुलांच्या तुलनेत समकक्ष आहे.

आपला जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य आपल्याला कुटुंबात आहे का ?

आपल्या जोडीदाराची विवेकी निवड हा एक मूलभूत अधिकार आहे.भारतीय समाजात जातव्यवस्थेत 'जातपंचायत' एक व्यवच्छेदक लक्षण आहे. कुलीन विवाहास इथे प्राधान्य दिले जाते. ४७ पैकी ३२ प्रतिसादी सांगतात जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य आहे तर १६ प्रतिसादी सांगतात की जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य नाही.यावरून अससे निदर्शनास येते की येथे अजूनही 'जात पंचायती' अदृश स्वरूपात कार्यरत आहेत. अजूनही काळाच्या तुलनेत मराठा समाजाने खुलेपण स्विकारलेले नाही.

'ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांची आपल्याला ओळख आहे का ? असल्यास त्यांचे कोणते विचाराने आपण प्रभावित झालात ?

वरती उल्लेख केल्याप्रमाणे ताराबाई शिंदे ह्या मराठा समाजातील सुधारकी वृत्तीच्या विचारवंत होत्या.त्यांनी ज्या काळात भूमिका घेतल्या तो काळ (१८५० ते १९१०) पारतंत्र्याचा होता.अश्या काळात भूमिका घेणे सहज शक्य नव्हते. ४७ प्रतिसादी पैकी १३ प्रतिसादी ताराबाई यांच्या कार्यावर भाषी करतात

तर राहिलेल्या ३४ प्रतिसादी यांना त्यांच्या कार्याविषयी अनभिज्ञ आहेत.जो समाज आपला इतिहास विसरतो ,तो समाज इतिहास निर्माण करू शकत नाही.ताराबाई शिंदे यांच्या कार्याचा अभ्यासाची गरज आहे.

स्त्रियांच्या आरोग्या बद्दल आपल्या कुटुंबात पुरुषांच्यात जागरूकता आहे का ? असल्यास पुरुष मंडळी नेमकी काय भूमिका घेतात ?

स्त्रियांचे आरोग्य हे नेहमीच कळीचा मुद्दा असतो. त्याच्यावर चर्चा होते पण अंमलबजावणी शून्य. मासिक पाळी, स्तनाचा कर्करोग ,गर्भाशयाचा कर्करोग अश्या भयानक अन वेदनदायी आजारास स्त्रीला सामोरे जावे लागते. जिथे स्त्री च्या आरोग्याची काळजी घेतली जाते तिथे 'समजस्वास्थ्य' आकारास येते. ४७ प्रतिसादी पैकी एक पीएच. डी. प्रवेशित विद्यार्थिनी सांगते, "स्त्रियांच्या आरोग्य विषयी कुटुंबात पुरुषांच्या मनात कोणत्याच प्रकारची सहानुभूती नाही".हा अनुभव समाजाची संवेदनशीलता दर्शवतो.भावना बोथट झाल्याची ती खूण आहे.

सारथी संस्थेच्या कोणत्या योजनेचा आपण लाभ घेतला आहे का ? घेतला असल्यास कोणत्या योजनेचा लाभ घेतला आहे?

छत्रपती शाहू महाराज संशोधन,प्रशिक्षण व मानव विकास संस्था (सारथी) ही संस्था कंपनी कायदा, २०१३ अंतर्गत कलम ८ अन्वये नॉन-प्रॉफिट सरकारी कंपनी म्हणून स्थापन आहे. समाजसुधारक राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या नावावरून या संस्थेचे नाव ठेवण्यात आलेले आहे. सारथीची स्थापना मराठा, मराठा-कुणबी, कुणबी-मराठा, कुणबी समुदाय आणि महाराष्ट्रातील कृषीवर अवलंबून असलेल्या कुटुंबांचे सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास करण्यासाठी आणि संस्थेमध्ये क्षेत्रांचा समावेश आहे. संशोधन, सरकारची धोरणे, प्रशिक्षण इ. आणि ग्रामीण जनतेस मार्गदर्शन, विशेषतः जे शेतकरी शेतीवर अवलंबून असतात त्यांच्यासाठी मार्गदर्शन करणे. ४७ प्रतिसादी पैकी केवळ ७ प्रतिसादी सारथी संस्थेच्या लाभार्थी आहेत.सारथी बाबत मराठा समाजात जागरूकता नाही आहे असे वाटते.

मराठा स्त्रियांची आजची राजकीय स्थिती

केवळ मराठा आरक्षण मिळाल्याने मराठा समाजाचे मागासलेपण संपेल असे आपल्याला वाटते का?

आरक्षण हा सध्या कळीचा मुद्दा बनला आहे. आरक्षण मागास जाती ला विकासाच्या मुख्य प्रवासात आणण्याचे काम करते. सकारात्मक भेदाभेद असा आरक्षणाचा अर्थ अभिप्रेत आहे.४७ प्रतीसादी पैकी ४५ प्रतिसादी यांना केवळ मराठा आरक्षण मिळाल्याने मराठा समाजाचे मागासलेपण संपेल असे वाटत नाही.आरक्षण तत्वाबद्दल मराठा स्त्री जागरूक असल्याचे यावरून स्पष्ट होते.समाजाच्या प्रगतीचे इतर ही पर्याय असू शकतात यावर मराठा स्त्री विचार करत आहे.

आपण कोणत्या राजकीय पक्षाच्या संघटनेत सक्रिय आहात का ? असल्यास कोणत्या ? आणि असल्यास तोच राजकीय पक्ष आपण का निवडलात?

तुलनेने मराठा स्त्री राजकीय प्रक्रिये पासून अलिप्त आहे. ४७ प्रतिसादी पैकी केवळ २ प्रतिसादी राजकीय प्रक्रियेशी जोडल्या गेल्या आहेत. त्यापैकी एक काँग्रेस तर दुसरी राष्ट्रवादी काँग्रेसशी संबधित आहेत.पुरोगामी विचारधारा असल्यामुळे त्यांनी या दोन पक्षाची निवड केल्याचे सांगितले.मराठा स्त्री उजव्या विचारधारेचे जू स्वीकारत नाही. मराठा स्त्री अधिकाधिक प्रगल्भ होत आहे;तिने अजून प्रगल्भ होण्याची गरज आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ % आरक्षण मिळाल्याने स्त्रीयांचे राजकीय सक्षमिकरण झाले आहे असे आपणास वाटते का?

महिला आरक्षण हे समांतर आरक्षण आहे. ग्रीक विचारवंत प्लेटो म्हणतो , 'स्त्री ही समाजाची अर्धी शक्ति असते.'स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ % आरक्षण आहे.आरक्षण नसते तर केवळ मराठा स्त्रीच नव्हे तर भारतीय स्त्री राजकारणात आली नसती. ४७ प्रतीसादी पैकी ४० प्रतिसादी या मताशी सहमत असल्याचे सांगतात.

मराठा स्त्रियांची आजची आर्थिक स्थिती

पैसा ही मानवासाठी अंतिम गोष्ट नाही ; मात्र मानवी जीवनाचे पैसा हे नक्कीच वास्तव आहे. तो पैसा व्यवसाय आणि नोकरीच्या माध्यमातून मिळतो.४७ प्रतिसादी पैकी व्यवसाय,नोकरी आणि घरकाम करणाऱ्या मराठा स्त्रीया समकक्ष आहेत. त्यांच्या मिळकतीचा पैश्याचा विनियोग करण्याचे आर्थिक स्वातंत्र्य त्यांना आहे.मराठा महिला आर्थिक सक्षमी--करणाच्या विकसनशीलतेच्या टप्प्यावर आहेत.

प्रस्तुत अभ्यासावरून निबंधक काही निष्कर्षा पर्यंत येऊन पोहचतो. ते निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत ..

१. मराठा स्त्री केवळ आरक्षण असल्यामुळे राजकारणात आहेत. त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेत कार्यरत आहेत पण सक्रिय नाही आहेत.परूषी मानसिकतेमुळे मराठा स्त्रियांची राजकीय समाजिकिकरण तुलनेने कमी झाले आहे.

२. मराठा स्त्री व्यवसाय ,नोकरी आणि घरकाम या कार्यक्षेत्रात समपातळीवर आहेत.आर्थिक सक्षमीकरणाच्या विकसनशीलतेच्या टप्प्यावर आहेत.

३. मराठा समाजात अजूनही पुरुषी मानसिकता आहे. पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीला सार्वजनिक जीवनात कमी वाव आहे.

४. स्त्रीयांच्या आरोग्या बाबत मराठा समाजात संवेदनशीलता कमी आहे.

संदर्भ:

१)शिंदे ताराबाई(१८८३) , स्त्री-पुरुष तुलना,जिजाई प्रकाशन

२)चोरमारे विजय (२०२०)कर्तुत्ववान मराठा स्त्रिया

३)गोखले अमित (२०१९)मराठा साम्राज्यातील कर्तुत्ववान स्त्रिया,वरद प्रकाशन

४)देव सुनीती (१९९९)स्त्री-पुरुष तुलना ,आजचा सुधारक मासिक

नागरी समाज आणि लोकशाही

प्रा. डॉ. टिपुगडे अवधूत बाबासो

सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग

विवेकानंद कॉलेज ,कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

घोषवारा

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकशाहीच्या संदर्भात नागरी समाजाची भमिका महत्वाची आहे. नेहमीच लोकशाहीला सर्वोत्तम आणि सार्वत्रिक शासन व्यवस्था म्हणून ओळखले जाते. नागरी समाज आणि लोकशाही यांचे सहसंबंध एकमेकास पूरक आहेत.

लोकशाही शासन पद्धती नागरी समाजाची सकारात्मक बाजू आहे., नागरी समाज जनतेला शिक्षित करून लोकशाहीस चालना देते. लोकशाही निर्माण करण्यात आणि ती मजबूत करण्यात नागरी समाजाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

परिभाषिक शब्द : नागरी समाज, लोकशाही, शासन, राजकरण, समाजकारण, धोरण, शिक्षण, कायदा.

प्रस्तावना,

नागरी समाज आणि लोकशाही संदर्भात विचार करत असताना अलिकडच्या काळात जगभरातील चर्चा, वादविवाद आणि लेखनात 'नागरी समाज' आणि लोकशाहीची चिंता या संकल्पनेला वेगळे स्थान मिळाले आहे. परराष्ट्र किंवा देशांतर्गत धोरणा संदर्भात या संकल्पनेचा विचार केल्या शिवाय पुढे जाता येत नाही. 'नागरी समाज' आणि 'लोकशाही' ही एक महत्वाची संज्ञा संकल्पना आहे. या संकल्पनांच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनांवर एक नजर टाकणे गरजेचे ठरेल, जिथे वेगवेगळ्या विचारवंतांनी या दिशेने त्यांचे विचार मांडले आहेत.

उदिष्टे :

१) नागरी समाज संकल्पाना समजून घेणे.

२) लोकशाही संकल्पना समजून घेणे.

३) नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

४) नागरी समाजाची लोकशाही संदर्भातील भूमिका अभ्यासाने.

नागरी समाज:

'नागरी समाज' हा शब्द सिसेरो आणि इतर रोमन समाजामधून प्राचीन ग्रीक लोकांपर्यंत पोहचला आहे. नागरी समाजाची आधुनिक कल्पना १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्कॉटिश आणि कॉन्टिनेंटल मध्ये आढळून येते. एक पुनरावलोकन लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका आणि माजी कम्युनिस्ट जगात प्रतिरोध गटांनी केलेल्या जुलूमशाहीविरुद्धच्या संघर्षांमुळे नागरी समाजाच्या लोकप्रियतेत वाढ झाली. १९८० आणि १९९० च्या काळात अभूतपूर्व प्रमाणात जागतिक लोकशाही क्रांती झाली, संघटना, महिला संघटना, विद्यार्थी गट आणि लोकप्रिय सक्रियतेच्या इतर माध्यमातून पुनरुज्जीवित आणि अनेकदा बंडखोर नागरी समाजांना अनेक प्रकारच्या हुकूमशाहीचा नाश करण्यास उपयुक्त ठेलेली आहे. या घडामोडींमुळे या जटिल कल्पनेचा उदय झाला की जर एक उत्साही नागरी समाज लोकशाही संक्रमणाला भाग पाडू शकतो, तर तो लोकशाहीला देखील मजबूत करू शकतो हे दिसून येते.

थॉमस पेन पासून जॉर्ज हेगेलपर्यंतच्या राजकीय तत्वज्ञानींनी नागरी समाजाची संकल्पना राज्याच्या समांतर पण त्यापासून वेगळी अशी विकसित केली जिथे नागरिक त्यांच्या स्वतःच्या आवडी आणि इच्छेनुसार एकत्र येतात. हेगेलच्या एकोणिसाव्या शतकातील नागरी समाजाच्या कल्पनेत बाजारपेठेचा समावेश होता, तर नागरी समाज हा एक ना-नफा क्षेत्र म्हणून आहे या समकालीन संकल्पनांपेक्षा वेगळा होता. या नवीन व्याख्येत बदलत्या आर्थिक वास्तवांचे प्रतिबिंब होते: खाजगी मालमत्तेचा उदय,

बाजारातील स्पर्धा आणि बुर्जुआ वर्ग. यामुळे अमेरिकन इंग्रजी आणि फ्रेंच क्रांतींमध्ये प्रकट झालेल्या स्वातंत्र्याच्या वाढत्या लोकप्रिय मागणीवर हि परिणाम झालेला दिसतो. तथापि, १९ व्या शतकाच्या मध्यात राजकीय तत्वज्ञानी आणि समाजशास्त्रज्ञांनी औद्योगिक क्रांतीच्या सामाजिक आणि राजकीय परिणामांकडे लक्ष वळवल्याने या शब्दाची सुसंगतता गमावली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मार्क्सवादी सिद्धांतकार अँटोनियो ग्राम्सी यांच्या लेखनातून ते पुन्हा फॅशनमध्ये आले, ज्यांनी नागरी समाजाला स्वतंत्र राजकीय क्रियाकलापांचे एक विशेष केंद्रक, जुलूमशाहीविरुद्ध संघर्षाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून चित्रित करण्यासाठी या शब्दाचे पुनरुज्जीवन केले. जरी ग्राम्शी उजव्या विचारसरणीच्या हुकूमशाहीबद्दल चिंतेत होते, तरी त्यांची पुस्तके १९७० आणि १९८० च्या दशकात पूर्व युरोप आणि लॅटिन अमेरिकेतील सर्व राजकीय क्षेत्रात हुकूमशाहीविरुद्ध लढणाऱ्या लोकांमध्ये प्रभावी होती. बर्लिनची भिंत पडली तेव्हा चेक, हंगेरियन आणि पोलिश कार्यकर्त्यांनीही स्वतःला नागरी समाजाच्या झेंड्यात गुंडाळले आणि त्यात एक वीरतापूर्ण गुण निर्माण केला.या संकल्पनेचे महत्त्व समजून घेत, अलीकडेच डेव्हिड हेल्ड यांनी समाजशास्त्रीय व्याख्येद्वारे 'नागरी समाज' या संकल्पनेला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या शब्दांत, "नागरी समाज सामाजिक जीवनाच्या क्षेत्रांपासून बनलेला आहे - घरगुती जग, आर्थिक क्षेत्र, सांस्कृतिक क्रियाकलाप आणि राजकीय संवाद - जे राज्याच्या थेट नियंत्रणाबाहेरील व्यक्ती आणि गटांमधील खाजगी किंवा स्वयंसेवी व्यवस्थांद्वारे आयोजित केले जातात - इतकेच वेगळे स्वरूप राखते. लोकशाहीकडे जागतिक प्रवृत्तीने जगभरातील पूर्वीच्या हुकूमशाही देशांमध्ये नागरी समाजासाठी जागा मोकळी केली. युनायटेड स्टेट्स आणि पश्चिम युरोपमध्ये, थकलेल्या पक्षीय प्रणालींसह सार्वजनिक थकव्यामुळे सामाजिक नूतनीकरणाचे साधन म्हणून नागरी समाजात रस निर्माण झाला. विशेषतः विकसनशील जगात, खाजगीकरण आणि इतर बाजार सुधारणांमुळे नागरी समाजाला सरकारांनी त्यांची मक्तेदारी मागे घेतल्याने हस्तक्षेप करण्याची संधी मिळाली. आणि माहिती क्रांतीने संबंध निर्माण करण्यासाठी आणि नागरिकांना सक्षम करण्यासाठी नवीन साधने प्रदान केली. त्यामुळे नागरी समाज शीतयुद्धोत्तर युगाचा एक प्रमुख घटक बनलेला दिसून येतोय.

लोकशाही :

एक सार्वत्रिक आवाहन 'नागरी समाजा' प्रमाणेच, 'लोकशाही' ही देखील काळ आणि ठिकाणी एक प्रवाही संकल्पना राहिली आहे. प्राचीन अथेनियन लोकशाही आणि आधुनिक उदारमतवादी लोकशाही, प्रतिनिधी लोकशाही आणि विचारशील लोकशाही, राष्ट्रीय लोकशाही आणि वैश्विक लोकशाही यांच्यात तीव्र फरक दिसून येतो. तरीही लोकशाहीच्या या सर्व संकल्पनांमध्ये एक समान विषय असा आहे की, जिथे लोकांचा समुदाय सामूहिक आत्मनिर्णयाचा वापर करतो. लोकशाहीद्वारे, दिलेल्या सार्वजनिक लोकशाहीचे सदस्य असे निर्णय घेतात जे त्यांचे भविष्य संयुक्तपणे घडवतात, समान अधिकार आणि सहभागाच्या संधींसह आणि वादविवादावर अनियंत्रितपणे लादलेल्या बंधनांशिवाय. काही मर्यादा लक्षात घेता लोकशाही मूलत: सहभागी, सल्लागार, पारदर्शक आणि सार्वजनिकरित्या जबाबदार असते असे म्हणणे पुरेसे आहे. एका अर्थाने यंत्रणा असो किवा दुसरी लोकशाही शासन व्यवस्था शासितांच्या संमतीवर अवलंबून असते. लोकशाहीची बांधणी संदर्भाच्या संदर्भात केली जाते आणि जेव्हा ती संदर्भ बदलते तेव्हा त्याची पुनर्बांधणी केली पाहिजे यावर भर दिला जातो. समकालीन जागतिकीकरण म्हणजे परिस्थितीतील बदल ज्यासाठी लोकशाहीकडे नवीन दृष्टिकोन आवश्यक असतात. श्मिटर आणि कार्ल यांच्या मते, स्पष्टता आणि सुसंगततेच्या उद्देशाने, आधुनिक राजकीय लोकशाहीची व्याख्या "शासनाची एक प्रणाली ज्यामध्ये राज्यकर्त्यांना सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांच्या कृतींसाठी नागरिक जबाबदार धरतात, त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या सहकार्याद्वारे अप्रत्यक्षपणे कार्य करतात" अशी केली आहे. त्यापूर्वी, आपण नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील संबंधांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो, ते एकमेकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी किती पूरक असू शकतात, नागरी समाजाच्या व्यापक संकल्पनेचा दृष्टिकोन असणे अत्यावश्यक ठरेल.

नागरी समाज आणि लोकशाही यांच्यातील सहसंबंध :

विशिष्ट परिस्थितीत नागरी समाज हुकूमशाही राजवटींचे लोकशाहीकरण करण्यास हातभार लावू शकतो आणि एकदा ती स्थापन झाली की लोकशाही शासन व्यवस्था टिकवून ठेवण्यास मदत करू शकतो. उदाहरणार्थ, पूर्व युरोपीय देशांमध्ये, दक्षिण आफ्रिका, सर्बिया, फिलीपिन्स आणि अलिकडे जॉर्जियामध्ये, नागरिकांनी लोकशाहीबद्दल जागृत करून आणि त्यांच्या लाखो सहकारी नागरिकांना दडपशाही राजवटींविरुद्ध एकत्रित करून राजकीय स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करण्यासाठी नागरी समाज संघटनांचा वापर केला गेला. लोकशाही व्यवस्थेत, नागरी समाज संघटना नागरिकांना राजकीय, सामाजिक किंवा आध्यात्मिक क्षेत्रात समान हितसंबंध जोपासण्यासाठी आधार प्रदान करतात. ते मुक्तपणे, सामूहिक आणि शांततेने सहभागी होतात. नागरी समाजात त्यांच्या सहभागाद्वारे, नागरिक सहभाग आणि सामूहिक कृतीच्या मूलभूत लोकशाही मूल्यांबद्दल शिकतात आणि ते त्यांच्या समुदायांमध्ये या मूल्यांचा प्रसार करतात. नागरिकांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या नागरी समाज चळवळी सरकारी धोरण आणि

सामाजिक दृष्टिकोन दोन्हीवर लक्षणीय प्रभाव टाकू शकतात. नागरी समाजाच्या स्वतंत्र क्रियाकलापांमुळे राज्य सत्तेला विरोध होऊ शकतो.पद्धतशीर पद्धतीने त्यांचे मत सिद्ध करण्यासाठी, ते लोकशाही मदतीच्या तीन केंद्रीय पैलूंवर चर्चा करतात.उदा. निवडणूक, संस्थात्मक सुधारणा आणि नागरी समाज.तसेच इतर कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत बाबींमध्ये अमेरिकेचा हस्तक्षेप मान्य करता येत नाही, तरीही लोकशाहीच्या अवतारापेक्षा नागरी समाज हा सर्वोच्च आहे यावर विद्वानांमध्ये एकमत आहे. जॉन कीन हे मत व्यक्त करतात जेव्हा ते म्हणतात की "जिथे नागरी समाज नाही तिथे राजकीय-कायदेशीर चौकटीत त्यांची ओळख, हक्क आणि कर्तव्ये निवडण्याची क्षमता असलेले नागरिक असू शकत नाहीत."

लोकशाही व्यवस्थेत नागरी समाजाची कार्ये लोकशाही राजकारणाला चालना देण्यासाठी नागरी समाजाच्या कार्यांवर प्रकाश टाकताना, लॅरी डायमंड त्यांच्या 'रिथिंकिंग सिव्हिल सोसायटी' या लेखात म्हणतात, "लोकशाही निर्माण करण्यात आणि ती मजबूत करण्यात नागरी समाजाची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते." ते म्हणतात: "लोकशाही नागरी समाज... लोकशाही उदयास येईल आणि टिकेल अशी शक्यता जास्त असते". डायमंडच्या मते, नागरी समाज खालील महत्त्वाची कार्ये करतो:

१) राज्य शक्ती मर्यादित करणे तिचे राजकीय गैरवापर आणि कायद्याचे उल्लंघन तपासून आणि त्यांना सार्वजनिक तपासणीच्या अधीन करून. डायमंड म्हणतात, "लोकशाही सुरू करण्यापेक्षा ती मजबूत करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी एक सशक्त नागरी समाज कदाचित अधिक आवश्यक आहे."

२) "लोकशाहीची राजकीय कार्यक्षमता आणि कौशल्य वाढवून आणि लोकशाही नागरिकत्वाच्या जबाबदाऱ्या तसेच अधिकारांची प्रशंसा करून" नागरिकांना सक्षम बनवणे.

३) नागरिकांमध्ये लोकशाही गुणधर्मांच्या विकासासाठी एक क्षेत्र निर्माण करणे आणि प्रोत्साहन देणे जसे की सहिष्णुता, संयम, तडजोड करण्याची तयारी आणि विरोधी दृष्टिकोनांचा आदर." डायमंडच्या मते, हे एक महत्त्वाचे कार्य आहे कारण ते "परंपरेने वगळलेल्या गटांना - जसे की महिला आणि वांशिक किंवा वांशिक अल्पसंख्याकांना - औपचारिक राजकारणाच्या 'वरच्या स्तरावर' नाकारलेल्या सत्तेत प्रवेश देते."

४) राजकीय पक्ष आणि इतर संघटनांना त्यांचे हितसंबंध व्यक्त करण्यास, एकत्रित करण्यास आणि प्रतिनिधित्व करण्यास अनुमती देण्यासाठी मार्ग प्रदान करणे. यामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता वाढते कारण "ते प्रशासनाच्या सर्व स्तरांवर सहभाग आणि प्रभाव निर्माण करते, स्थानिक सरकारला नाही.

५) आर्थिकदृष्ट्या विकसित समाजांमध्ये भरती, माहिती आणि नेतृत्व निर्माण करणारी संस्था म्हणून काम करणे. जिथे, आर्थिक सुधारणा कधीकधी आवश्यक असतात, परंतु जर निहित आर्थिक हितसंबंधांना धोका निर्माण झाला तर ते आणणे कठीण असते. इंडोनेशियातील मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पतन मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाला आणि राष्ट्रपती सुहार्तो अचानक असुरक्षित झाले. यामुळे वातावरणात असे बदल झाले की नागरी समाज गट आणि विरोधी पक्षांना अभूतपूर्व पद्धतीने नागरिकांना एकत्रित करण्याची परवानगी मिळाली.

५) एक सुस्थापित नागरी समाज एक धक्कादायक निरीक्षण संस्था म्हणून काम करू शकतो, जिथे राजकीय संघर्षाच्या प्रमुख ध्रुवीयतेला छेद देऊ शकणारे आणि कमी करू शकणारे विस्तृत हितसंबंध निर्माण होतात.

६) यशस्वी आर्थिक आणि राजकीय सुधारणांसाठी सार्वजनिक आणि राजकीय पाठिंबा निर्माण करणे . ज्यांना समाज आणि कायदेमंडळातील युतींचा पाठिंबा आवश्यक आहे.

७) एक सुदृढ नागरी समाज नवीन राजकीय नेत्यांना ओळखण्यास आणि प्रशिक्षित करण्यास देखील मदत करतो.म्हणून, ते "संकुचित आणि स्थिर" पक्षाचे वर्चस्व असलेल्या नेतृत्व भरती पद्धतींना पुनरुज्जीवित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

८) निवडणूक देखरेख अनेक पक्षविरहित संघटना देशांतर्गत आणि परदेशात निवडणूक देखरेखीमध्ये गुंततात. डायमंड म्हणतात की, "फसवणूक शोधण्यात, मतदारांचा आत्मविश्वास वाढवण्यात, निकालाची वैधता पुष्टी करण्यात किंवा सरकारी फसवणूक असूनही विरोधी विजय प्रदर्शित करण्यात असे प्रयत्न महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत.

लोकशाहीचा प्रवर्तक नागरी समाज :

'जागतिक प्रशासनात नागरी समाज आणि लोकशाही' या लेखात, डॉ. जान आर्ट शोल्टे संकल्पनांचे व्यापक विश्लेषण करतात. त्या केवळ नागरी समाज आणि

लोकशाहीमधील संबंधांच्या सकारात्मक पैलूंची कल्पना करत नाहीत तर त्यातील सकारात्मक बाजूचे मूल्यांकन देखील करतात. लोकशाही शासन पद्धतीचा प्रवर्तक म्हणून नागरी समाजाची सकारात्मक दखल घेत, शोल्टे क्षेत्रांची ओळख पटवतात जिथे नागरी समाज लोकशाहीला पुढे नेऊ शकतो.

१) सार्वजनिक शिक्षण - जागरूकता ही कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेची गुरुकिल्ली आहे. नागरी समाज जनतेला शिक्षित करून लोकशाही वाढवू शकतो. एक जागरूक नागरिक प्रभावी लोकशाही टिकवू शकतो, नागरी संघटना सार्वजनिक जागरूकता वाढवून आणि जगभरातील विद्यमान कायदे आणि नियामक संस्थांची समज वाढवून खूप योगदान देऊ शकतात. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी नागरी, समाज गट हँडबुक आणि माहिती संच तयार करू शकतात, ऑडिओ-व्हिज्युअल सादरीकरणे तयार करू शकतात, कार्यशाळा आयोजित करू शकतात, वृत्तपत्रे प्रसारित करू शकतात, माहिती पुरवू शकतात आणि मास मीडियाचे लक्ष वेधू शकतात, इंटरनेटवर वेबसाइट राखू शकतात आणि शाळा आणि उच्च शिक्षण संस्थांसाठी अभ्यासक्रम साहित्य विकसित करू शकतात.

२) भागधारकांना आवाज उठवणे—नागरी समाज भागधारकांना आवाज उठवून लोकशाही शासनाला चालना देऊ शकतो. नागरी संघटना संबंधित पक्षांना त्यांच्या गरजा आणि मागण्यांबद्दल प्रशासन संस्थांना माहिती, प्रशस्तिपत्रे आणि विश्लेषण प्रसारित करण्याची संधी देऊ शकतात. नागरी समाज संघटना गरीब, महिला आणि अपंग व्यक्तींसारख्या दुर्लक्षित सामाजिक वर्तुळांना आवाज उठवू शकतात ज्यांना कार्यकारी आणि कायदेमंडळातील त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींसह इतर माध्यमांद्वारे मर्यादित सुनावणी मिळते. अशा प्रकारे नागरी सक्रियता भागधारकांना सक्षम बनवू शकते आणि राजकारणाला अधिक सहभागी लोकशाहीकडे वळवू शकते.

३) धोरणात्मक माहिती—सरकारी धोरण निर्मिती केवळ घरीच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातही नागरी समाजाने दिलेल्या माहितीवरून मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होते. उदाहरणार्थ, तथाकथित 'वॉशिंग्टन सहमती' बद्दल वादविवाद सुरू करण्यात नागरी गट अग्रणी राहिले आहेत. त्यांनी पर्यावरणीय असंतुलनाशी संबंधित मुद्दे देखील सतत उपस्थित केले आहेत, गरिबीचे गुणात्मक मूल्यांकन केले आहे आणि दक्षिणेकडील कर्ज कमी करण्याच्या योजनांसाठी दबाव आणला आहे. प्रशासनाची पारदर्शकता—सतर्क नागरी एकत्रीकरण प्रशासनात सार्वजनिक पारदर्शकता आणू शकते. नागरी समाजाकडून सतत येणाऱ्या दबावामुळे नियामक चौकटी आणि कामकाज उघड्यावर आणण्यास मदत होऊ शकते, जिथे ते सार्वजनिक तपासणीसाठी उपलब्ध होऊ शकतात. सामान्यतः नागरिकांना सरकार कोणते निर्णय घेते, कोणाकडून, कोणत्या पर्यायांवरून, कोणत्या आधारावर, कोणते अपेक्षित परिणाम मिळवतात आणि अंमलबजावणीला पाठिंबा देण्यासाठी कोणत्या संसाधनांचा वापर करतात याची जाणीव नसते. नागरी गट त्यांच्या चांगल्या प्रकारे प्रकाशित नेटवर्कद्वारे 'पारदर्शकते'च्या सध्याच्या लोकप्रिय अधिकृत वक्तृत्वावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करू शकतात, काय पारदर्शक केले जाते, कोणत्या वेळी, कोणत्या स्वरूपात, कोणत्या माध्यमांद्वारे, कोणाच्या निर्णयावर, कोणत्या उद्देशाने आणि कोणाच्या हितासाठी केले जाते याबद्दल गंभीर प्रश्न विचारू शकतात.

४) कायदेशीरपणा - नागरी समाजाने केलेल्या मागील कृतींचा बेरीज कायदेशीर लोकशाही शासनाकडे नेऊ शकतो. जेव्हा लोक हे मान्य करतात की एखाद्या प्राधिकरणाला

राज्य करण्याचा अधिकार आहे आणि त्यांच्या निर्देशांचे पालन करणे त्यांचे कर्तव्य आहे तेव्हा कायदेशीर शासन प्रचलित होते. अशा संमतीमुळे, कायदेशीर शासन बेकायदेशीर आणि हुकूमशाही अधिकारापेक्षा अधिक सहजपणे, उत्पादक आणि अहिंसकपणे अंमलात आणले जाते. येथे, हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की लोकशाही केवळ राष्ट्रीय शासनाच्या संदर्भात समजली जाऊ नये. जागतिक शासनाचे धोरण म्हणून नागरी समाजाकडे लोकशाहीचा मोठा अजेंडा असावा. नागरी समाज केवळ घरी लोकशाहीला चालना देऊ शकत नाही, तर त्यांचा परिणाम जागतिक व्यवस्थेच्या लोकशाहीकरणात स्पष्टपणे दिसून येतो. नागरी समाज नागरिकांना जागतिक शासन व्यवस्था मार्गदर्शन करेल आणि आवश्यक असल्यास, त्यांच्या वर्तनावर बंधने आणेल याची पुष्टी करण्यासाठी एक साधन देऊ शकतो. याशिवाय, मानवी हक्क, महिला हक्क, अपंगांचे हक्क आणि पर्यावरणासाठीच्या आंतरराष्ट्रीय चिंतांचा देशांतर्गत धोरण तयार करणे आणि त्याच्या अंमलबजावणीवरही मोठा प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, जागतिक कर्जमुक्ती आणि सामाजिकदृष्ट्या शाश्वत संरचनात्मक समायोजनासाठी लॉबिंग करणाऱ्या विविध

विकासाशी संबंधित स्वयंसेवी संस्था आणि थिंक-टँकने राष्ट्रीय आणि स्थानिक सरकारांमध्ये सार्वजनिक वित्तपुरवठा तपासला आहे. या व्यतिरिक्त, महिला चळवळींनी अनेकदा आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि संस्थांचा वापर करून लिंग आधारावर राज्याचे लोकशाहीकरण केले आहे. मानवी हक्कांसाठीच्या आंतरराष्ट्रीय चिंतांमधून अपंग व्यक्तींच्या हक्कांना देखील चालना मिळते.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकशाहीच्या कार्यात्मक आणि प्रोत्साहनात्मक पैलूंच्या संदर्भात नागरी समाजाचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर, आपल्याला एक गोंधळलेली परिस्थिती आढळते की जे नेहमीच लोकशाहीला सर्वोत्तम आणि सार्वत्रिक शासन व्यवस्था म्हणून प्रचार करतात ते स्वतःच्या हितसंबंधांकडे वळतात आणि कधीकधी क्षुल्लक हितसंबंधांकडेही जातात. १९८९ पासून कमी विकसित देशांमधील नागरी समाज संघटनांना लाखो डॉलर्सच्या आंतरराष्ट्रीय अनुदानांना प्रेरित करण्यास मदत करत आहे आणी जे नागरी समाजाला आदर्श मानतात ते बहुतेकदा नागरिक संघर्षाचा उल्लेख न करता नागरिक सहभागाबद्दल बोलतात. तरीही संसाधने, कायदे, धोरणे, प्रभाव यांच्यावरील संघर्ष हा केंद्रबिंदू असतो आणि बहुल हितसंबंधांमध्ये अंतर्निहित असतो तो नागरी समाजाच्या केंद्रस्थानी असतो. या कारणामुळे सत्याच्या एकाच स्रोतावर विश्वास ठेवणारे मूलतत्त्ववादी समाज होय. टोकव्हिलपासून पुढे, पाश्चात्य लोकांनी सामान्यतः व्यक्तीवादाला नागरी समाजाच्या केंद्रस्थानी ठेवले आहे. उदाहरणार्थ, अर्नेस्ट गेलनर नागरी समाजाच्या बांधकाम घटकाचे वर्णन 'मॉड्युलर मॅन' म्हणून करतात, एक अशी व्यक्ती जी स्वायत्त आहे तरीही सहवास करण्यास इच्छुक आणि सक्षम आहे. तथापि, जगाच्या बहुतेक भागात, व्यक्ती स्वतःला आधुनिक मानत नाहीत. ते त्यांच्या ओळखींना सदस्य म्हणून मानतात.विशिष्ट समुदाय (कुटुंब, धर्म, वांशिकता, जात, वंश) मूलभूत असतात, नागरी समाजाचा मूलभूत प्रबंध या गृहीतावर आधारित आहे की माणूस सामाजिक असण्याला आव्हान दिले जाते. नागरी समाजाची संकल्पना खूप व्यापक परिमापनासारखी आहे. नागरी समाजात कुटुंबाव्यतिरिक्त सर्व प्रकारच्या गैर-राज्य संघटनांचा समावेश आहे जो अस्वीकार्य प्रस्ताव आहे कारण त्यात नागरी समाजात अनेक सामाजिक स्वरूपे समाविष्ट आहेत जी मूलतः खाजगी आहेत आणि त्यामुळे नागरी समाजाला मोठ्या प्रमाणात समाजापासून वेगळे करण्यात अपयशी ठरते. या उद्देशासाठी ही संकल्पना अधिक उपयुक्त बनवण्यासाठी, नागरी समाजाच्या 'नागरी' पैलूला सार्वजनिक आयाम असलेल्या नेटवर्क्स, चळवळी आणि संघटनांपुरती मर्यादित ठेवावी लागेल. येथे यावर भर दिला आहे की नागरी समाज मूलतः दुहेरी स्वरूपाचा आहे. मूळ खाजगी परंतु केंद्रस्थानी सार्वजनिकआहे. शहर, प्रादेशिक, राज्य किंवा राष्ट्रीय पातळीवर धोरण आणि राजकारणावर प्रभाव पाडण्यासाठी संघटना, शिक्षण आणि प्रात्यक्षिके यासारख्या अहिंसक सार्वजनिक माध्यमांचा वापर करून खाजगी हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करतात. ज्या हितसंबंधांचा पाठपुरावा केला जातो तो वैयक्तिक असू शकतो किंवा ते धर्म, वंश किंवा इतर सामाजिक गटांकडे केंद्रित असू शकतात. सरकारवर दबाव निर्माण करू शकेल अशा प्रकारे. नागरी समाजावरील आमची चर्चा सकारात्मक शैक्षणिक नोंदीसह प्रत्यक्षात आणण्यात आलेली आवश्यक कल्पना म्हणजे लोकशाहीसाठी निरोगी आणि सक्रिय नागरी समाजाची आवश्यकता असते. आंतरराष्ट्रीय समुदाय, वेगवेगळया नागरी गटांना संसाधने आणि प्रशिक्षण देऊन लोकशाहीकरण करणाऱ्या देशांमध्ये घरगुती नागरी समाज उभारण्यास मदत करू शकतो. तरीपण त्याच वेळी नागरी समाजाच्या नावाखाली किंवा प्रत्यक्षात लोकशाहीच्या बाबतीत एखाद्याच्या कल्पना आणि संस्कृती लादताना योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे. जरी लोकशाही ही देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वात निरोगी शासन प्रणालींपैकी एक असली तरी सामाजिक शास्त्रांमध्ये अंतिम शब्द नाही. पूर्वेकडे अशा अनेक प्राचीन सांस्कृतिक प्रणाली आणि पद्धती आहेत ज्या सध्याच्या पाश्चात्य जीवनशैलीपेक्षा खूपच चांगल्या आहेत. केवळ आपल्याकडे पश्चिमेबद्दल कल्पना आणि प्रेम आहे म्हणून त्या टाकून देऊ नयेत. अधिक महत्त्वाचे म्हणजे, अत्यंत गरिबी आणि दुःखाने ग्रस्त असलेल्या हुकूमशाही समाजात राहणाऱ्या लोकांना फायदा व्हावा म्हणून चांगल्या जीवनशैलीला प्रोत्साहन देण्यासाठी वादविवाद आणि उत्साह चालू राहिला पाहिजे.

संदर्भ :

१. हॅरी ब्लेअर, ''नागरी समाज आणि लोकशाही निर्माण: आंतरराष्ट्रीय दात्याच्या अनुभवाचे धडे'' पृष्ठे ६५-८०

२. बर्नार्ड, हेल्मलिच आणि लेहिंग, (संपादक) नागरी समाज आणि आंतरराष्ट्रीय विकास. युरोप परिषदेचे उत्तर-दक्षिण केंद्र, आर्थिक सहकार्य आणि विकास संघटनेचे विकास केंद्र, १९९८.

३.नागरी समाज आणि लोकशाही सुदीप्ता कविराज आणि सुनील खिलनानी, ''परिचय: नागरी समाजाचे विचार''

४.नागरी समाज: इतिहास आणि शक्यता (केंब्रिज, यूके: केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००१). डी. आर्किबुगी आणि डी. हेल्ड (संपादके),

५.कॉस्मोपॉलिटन डेमोक्रसी: एन अजेंडा फॉर अ न्यू वर्ल्ड ऑर्डर (केंब्रिज: पॉलिटी, १९९५)

६.डेव्हिड हेल्ड, मॉडेल्स ऑफ डेमोक्रसी (स्टॅनफोर्ड, कॅलिफोर्निया: स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९८७).

७. अर्नेस्ट गेलनर, ''सिव्हिल सोसायटी इन हिस्टोरिकल कॉन्टेक्स्ट,'' इंटरनॅशनल सोशल सायन्स जर्नल (ऑगस्ट १९९१): ४९५-५१०. ८.गॉर्डन व्हाइट, ''सिव्हिल सोसायटी, डेमोक्रॅटायझेशन आणि डेव्हलपमेंट (I): क्लिअरिंग द ॲनालिटिकल ग्राउंड,'' डेमोक्रॅटायझेशन, खंड १, क्रमांक ३ (शरद ऋतू १९९४).

९. नीरा चांडोके, ''द 'सिव्हिल' अँड द 'पोलिटिकल' इन सिव्हिल सोसायटी,'' डेमोक्रॅटायझेशन, खंड ८, क्रमांक २ (उन्हाळा २००१):

‘शेतसरी’ : दारिद्र्याने पिचलेल्या ग्रामीण समाजाचे चित्रण

प्रा. (डॉ.) आळवेकर एकनाथ
प्रमुख, मराठी विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर
(अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)
संपर्क – ९४२३२८३७०३

द. तु. पाटील हे मराठीतील महत्त्वाचे ग्रामीण लेखक असून त्यांचा ‘शेतसरी’ हा कथासंग्रह मौज प्रकाशन गृह, मुंबई यांनी प्रकाशित केला आहे. ग्राम जीवनातील यात्रा या विषयावरील त्यांची मौज प्रकाशनाची ‘चैत’ ही कादंबरी अत्यंत गाजलेली आहे. द. तु. पाटील यांची ही दुसरी कलाकृती असून ग्राम जीवनाचे नाविन्यपूर्ण दर्शन या कलाकृतीतून घडविले आहे. द. तु. पाटील यांनी शेती हे मध्यवर्ती सूत्र ठेवून आधुनिक जीवनात शेतीसंबंधी निर्माण झालेले प्रश्न, तरुणांमधील व्यसनाधिनता, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या, दारिद्र्य, खेड्यातील अंधश्रद्धा, माणुसकी अशी आशयसूत्रे घेऊन या सर्व कथा येतात. ग्रामीण स्त्रीचे दु:ख, तिची हतबलता काही कथातून आली असली तरी दारिद्र्याचा आणि आलेल्या संकटांचा खंबीरपणे सामना करणारी स्त्रीसुद्धा या कथांतून आढळते.

‘तड’, ‘रोशनाई’, ‘उठवणी’, ‘शेतसरी’ या कथांतून प्रामुख्याने शेतीसंबंधी प्रश्न मांडले आहेत. ‘तड’, ‘झेलण्यातनं गेलेला दत्ता’, ‘चढता वेल’, ‘भय’ या कथांतून व्यसनाधीनतेमुळे वाया गेलेली तरुण पिढी आणि त्यांच्या वाट्याला आलेले दु:ख याबद्दलचे चित्रण येते. अल्पभूधारक आणि दारिद्र्याशी सामना करणाऱ्या शेतकरी आणि शेतमजुरांचे प्रश्न ‘झेलण्यातनं गेलेला दत्ता’, ‘रोशनाई’, ‘उठवणी’, ‘भय’ या कथांतून मांडले आहेत. ‘चढता वेल’ या कथेतील शोकांतिका वाचकाला हालवून सोडते.

‘तड’ या कथेतून द. तु. पाटील यांनी शेती ही बेभरवशाची झाली असून मजूर न मिळणे ही आताच्या शेतीधंद्याची मोठी समस्या असल्याचे कथेतून जाणवते. ‘झेलण्यातनं गेलेला दत्ता’ या कथेतून खेड्यातले व्यसनाच्या आहारी गेलेले तरुण, त्यातून त्यांचे गंभीर आजारपण, त्यांच्या मृत्यूमुळे कुटुंब निराधार होणे या बाबी मांडल्या आहेत. मुला-मुलींच्या लग्नाचा प्रश्नही मांडला आहे. ‘चढता वेल’ ही महाभयंकर अशा एडस् या रोगाच्या भयाची आणि परिणामाची कथा आहे. खेड्यातील अशिक्षित, अर्धशिक्षित तरुण वाढत्या वयात शारीरिक सुखासाठी बाहेरख्याली होतात. त्यात संपूर्ण कुटुंब होरपळून जाते आणि शोकांतिका होते.

‘भय’ या कथेतून दारिद्र्य, व्यसन, व्यसनातून निर्माण होणारे आजारपण यासंबंधी वास्तव मांडणी केली आहे. दारिद्र्यात जगणाऱ्या खेड्यातील कुटुंबाची विशेषत: कथेतील स्त्रीची होणारी ससेहोलपट कथेतून पाहायला मिळते. आजारपण हे मृत्युपर्यंत नेऊ शकते अशा प्रकाराची भीती कोणत्याही माणसांमध्ये असते. ‘उठवणी’ या कथेत शेतकऱ्यासाठी पशुधन त्याच्या उदरनिर्वाहाचे साधन असू शकते मात्र पशुधन सांभाळताना अचानक आपत्ती आली तर मात्र शेतकऱ्याच्या ठिकाणी अस्वस्थता निर्माण होते. ‘रोशनाई’ या कथेत शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्याच्या चेहऱ्यावरील खरे समाधान चांगली शेती पिकून त्यातून चांगले उत्पन्न आले तर पाहायला मिळते. ‘शेतसरी’ या कथेत शेतसरीमध्ये कष्ट करून शेती पिकवणे, ती शेतसरी वाचवणे यासाठी जुन्या पिढीचा संघर्ष पाहायला मिळतो. शेतसरी ही शेतकऱ्याचे भाग्य उजळणारी खाण असते. निसर्गावर अवलंबून असणारी शेती पिकली तर वर्षभर त्यातील उत्पन्न म्हणून मिळालेल्या धान्यातून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालतो.

थोडक्यात

‘शेतसरी’ या कथासंग्रहातील कथांची पुढीलप्रमाणे वैशिष्ट्ये जाणवतात. व्यसनी नवऱ्यासोबत संसार करणे स्त्रीला किती कष्टदायक असते, याचे चित्रण येते. व्यसनाधीनता आणि दारिद्र्य यामुळे कुटुंबाची होणारी शोकांतिका. व्यभिचाराकडे वळलेली तरुण पिढी स्वतःचे आयुष्य स्वतः संपवताना आढळते. पशुधनावर उपजीविका करणाऱ्या शेतकऱ्यांची कथा यामध्ये आहे. शेती ह्याच प्रमुख व्यवसायावर अवलंबून असणारा शेतकरी केवळ निसर्गावर अवलंबून असतो, याचे वास्तव मांडले आहे. शेतसरी वाचविण्यासाठीची जुन्या पिढीची तळमळ, शेती टिकली तरच समस्त समाजाची भूक भागू शकते, हे वास्तव मांडले आहे. कोल्हापुरी बोलीतील वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दांचा वापर कथांतून केला आहे.

शेतसरी (कथासंग्रह) – द. तु. पाटील
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०२४
पृष्ठे १९५